

Atf / Citation

YAMAN, H. (2023). "Türkçe Deyimlerde Nezaket İfadeleri". *Gazi Türkiyat*, 33: 131-151.

Geliş / Submitted 19.08.2023

Kabul / Accepted 08.12.2023

DOI 10.34189/gtd.33.007

TÜRKÇE DEYİMLERDE NEZAKET İFADELERİ

Politeness Expressions in Turkish Idioms

Hanife YAMAN*

Öz

Dil, insan zihnini anlama ve aktarmada bir araçtır. Toplum, dil ve kültür, birbirinden bağımsız olarak düşünülemeyen ve birbirini etkileyen kavramlardır. Bu bağlamda dil, toplum içerisindeki bütün değişimlerden ve dönüşümlerden etkilenmekte ve şekillenmektedir. Dilin toplum içerisindeki değişik görünümünü inceleyen toplumdilbilimin incelediği olgulardan biri de nezakettir. Nezaket kavramının toplum, birey, kültür ve bunların kendi içerisinde değişkenlerinin olması, tanımlanmasında farklılıklara sebep olmaktadır. Bireylerin ve toplumların kullandıkları nezaket ifadeleri, onların yaşam şekilleri ile düşünce ve davranış biçimleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bir dilin söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip olan deyimler, toplumun duyu ve düşünce dünyasını, kültürünü, millî dil bilincini yansıtan kalıplaşmış dil birimleridir. Toplumların kültür ve dil çerçevesinde şekillenen ve dil birimlerine yansıyan bu yapılar, farklı disiplinlere araştırma konusu olmaktadır. Bu disiplinlerden biri de edimbilimdir. Bu çalışmada, Türkçe deyimlerde yer alan nezaket ifadeleri araştırılmıştır. Türkçe deyimlerde kullanılan nezaket ifadeleri, Türk toplumunun düşünce ve inanç dünyası, değerleri, gelenek ve görenekleri gibi kültürel olguları yanında sosyal yapıyla ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerde, bireylerin nezaket ifadelerinin seçiminde bireyin kişisel tercihleri, sevgi, saygı ve güç gibi durumlar etkili olmuştur. Bu çalışmada, Türkçe deyim söz varlığı içerisinde yer alan nezaket ifadeleri taranmış, tespit edilen nezaket ifadeleri tematik olarak tasnif edilmiş ve incelenmiştir. Çalışmada incelenen deyimler, TDK'nin genel ağıdaki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü isimli kaynaktan seçilmiştir. Çalışmada, kültürel bir olgu olan nezaket ve saygı kavramlarının deyimlere nasıl yansıdığı, bunların anlamlarının belirlenmesiyle Türk toplumunun millî değerleri, kavram ve düşünce dünyası hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: toplumdilbilim, nezaket ifadeleri, saygı, deyimler, Türkçe

Abstract

Language is a tool for understanding and conveying the human mind. Society, language, and culture are concepts that cannot be considered independently of each other and affect each other. In this context, language is affected and shaped by

* Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat/TÜRKİYE.
hanife.cicekli@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3082-9912

all changes and transformations in society. One of the phenomena analyzed by sociolinguistics, which examines the different manifestations of language in society, is politeness. The fact that the concept of politeness has variables within society, individuals, culture, and their own variables causes differences in its definition. The expressions of politeness used by individuals and societies give important clues about their way of life, thought and behavior. Idioms, which have an important place in the vocabulary of a language, are stereotyped language units that reflect the society's world of emotion and thought, culture and national language consciousness. These structures, which are shaped within the framework of the culture and language of societies and reflected in language units, are the subject of research in different disciplines. One of these disciplines is pragmatics. In this study, courtesy expressions in Turkish idioms were investigated. Courtesy expressions used in Turkish idioms provide important information about the social structure of Turkish society as well as cultural phenomena such as the world of thought and belief, values, traditions and customs. In this information, personal preferences of individuals, love, respect, reverence and power have been effective in the selection of expressions of courtesy. In this study, courtesy expressions in Turkish idiom vocabulary were scanned, and the identified courtesy expressions were thematically classified and analyzed. The idioms analyzed in the study were selected from TDK's Dictionary of Proverbs and Idioms on the internet. In the study, how the concepts of courtesy and respect, which are a cultural phenomenon, are reflected in idioms, and by determining their meanings, important information about the national values, concepts and thought world of Turkish society has been reached.

Keywords: sociolinguistics, politeness expressions, respect, idioms, Turkish

GİRİŞ

Bireyler arasında anlaşmayı sağlayan ve ilişki düzeylerini belirleyen en temel araç dildir. Dilin en temel amacı olan iletişim aracı olma özelliği üzerine yapılan tanımlamalarda, genellikle dilin gündelik icra edilme yönüne vurgu yapılmaktadır. Chomsky (1965: 4) competence'ı (yeterlilik) "İletişimdeki kişilerin dili ve dil bilgisini bilme durumu" ve performance'ı "dilini somut icrası" olarak tanımlayarak dilin iki yönü üzerinde durmaktadır. Işık, nezaket olgusunu dilin soyut icrası bağlamında değerlendirmekte ve "Kişinin kendine nasıl davrandığı, kendine telkinleri ve kendiyile ilişkisi de imajını zedelemekte veya desteklemektedir." (2022: 10) diyerek kişinin kendi öz benliğiyle de iletişim kurduğundan bahsetmektedir. İletişimin en temel amaçlarından biri olan bilgi aktarımının etkili yapılabilmesi için katılımcılar arasındaki anlaşmazlıkların ortadan kalkması gerekir. Konuşmacı bu anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için dilsel malzemeler arasından seçim yapar ve bu seçtiği dilsel malzemeler genellikle kültürel değerleri yansıtan seçimlerdir (Yaylagül Üstünel 2020: 91). Bu seçimler, kültürel değerleri yansıtmalarının yanı sıra bireyin sosyal kişiliğinin de bir yansımasıdır. Birey, iletişim esnasında toplum içerisinde var olabilme, değer görme ve hissetme gibi ihtiyaçlarından dolayı veya bireyin kendi içerisinde yaşadığı çatışmaları azaltabilmek için nezaket stratejilerini tercih etmektedir (Işık 2022: 22).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan deyimler, Türk kültürünü yansıtmakta ve doğrudan ya da dolaylı olarak nezaket değeri taşıyan dilsel biçimler arasında yer almaktadır. Alanyazında kalıplaşmış dil birimlerinden biri olan deyimlerle ilgili çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Bu çalışmalarda, iletişimde anlamsal çeşitlilik sağlayan hazır söz kalıpları olarak deyimlerin farklı konu başlıkları altında incelendiği görülmektedir. Ancak deyimleri nezaket bağlamında inceleyen bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Nezaket kavramına toplumun bakış açısı ve bu kavramın deyimlere

yansımış olan anlamlarının çıkartılması, Türk toplumunun dünya görüşü, millî değer, inanç ve yargıları gibi önemli bilgilerin elde edilmesine katkı sağlayacaktır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye Türkçesinde yer alan deyimleri, nezaket kuramı açısından incelemek, deyimlerde nezaket bildiren ifadelerin ne şekilde kullanıldıklarını tespit etmek ve bu kullanımların belirlenmesiyle Türk toplumun sosyal yapısı hakkında ipuçları elde etmektir. Buna göre, çalışmanın ilk aşamasında deyimler hakkında bilgi verilecek ve deyimlerin edimbilim içerisindeki konumu belirlenmeye çalışılacaktır. İkinci aşamada, alanyazında nezaket kavramı, kuramı ve türleri ele alınacaktır. Bu amaç üzerine taranan Türkçe deyimler tematik başlıklara göre sınıflandırılmış, tespit edilen nezaket ifadeleri kendi içerisinde değerlendirilmiştir. Çalışmanın derlemi, TDK'nin genel ağdaki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü isimli eser üzerinden oluşturulmuştur.

1. TÜRKÇE DEYİMLER VE EDİMBİLİMSSEL ÖZELLİKLERİ

Türkçede deyim (idiom) karşılığında ta'bir, ıstılah gibi sözcükler kullanılmıştır. Alanyazında deyimle ilgili birçok farklı tanımlama olduğu görülmektedir: “Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz.” (Vardar 2002: 71), “Bir kavramı, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce.” (Aksoy 1988: 52) , “Anlatıma akıcılık, çekicilik katan çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan genellikle de birden çok sözcüklü dil ögesi, kalıplaşmış sözcük topluluğu.” (Püsküllüoğlu 1995:7). Türkçede bir dilin söz varlığı içerisinde kalıplaşmış dil birimleri olarak nitelendirilen atasözü, deyim, birleşik fiil, kalıp söz gibi sözcük birleşmeleriyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Söz konusu bu çalışmalarda, deyim olarak belirtilen birçok dil biriminin atasözü, deyim, birleşik fiil ve kalıp söz olarak geçtiği görülmüştür. (Yüceol Özenen, 2001: 873). Kalıplaşmış dil birimleri arasındaki bu karmaşa alanyazında çoğu kez gündeme gelmiş ve çeşitli ayrımlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkçe deyimleri derecelenme açısından: “1. Tam deyimler ya da birinci dereceden deyimler, 2. Yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler, 3. Üçüncü dereceden deyimler” (1991: 34-36) olarak değerlendiren Subaşı Uzun, Türkçede “Fiyat kırmak, fiyat vermek, ilişki kurmak, paraya çevirme, para vurmak, haklı çıkmak gibi örnekler de her ne kadar, yan anlamlı ve göndergesel anlamlı göstergeleri içererek kalıplaşma özelliği gösteriyorsa da, yapıları gereği, deyimlerden ayrı tutulmalıdır.” (1991: 37) diyerek Türkçede deyimlerin sınırının tam sınırının çizilemediğini vurgulamakta ve deyim olmayan yapılar hakkında bilgi vermektedir. Türkçe alanyazında sözcük birleşmeleriyle ilgili bu karmaşa, çalışmanın derlemini oluşturan TDK veri ağından seçilen Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü içerisinde de görülmektedir. Özellikle iletişimsel sözler olarak da adlandırılan kalıp sözler ile deyimlerin iç içe geçtiği görülmektedir. Dilsel verilerin taranmasında deyim olarak işaretlenen bu

birimlerin aynı zamanda kalıp söz olarak da değerlendirilebileceği durumlarla da karşılaşmıştır. Ancak çalışmanın belli bir derlem üzerinden oluşturulabilmesi için güncel ve kabul edilebilir bir kaynak olan TDK veri tabanı esas alınmıştır.

Dilbilimcilerin veya araştırmacıların deyim tanımlarıyla ilgili birçok açıklama ve tanımı olsa da “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan, çekici bir anlatımı olmak, kalıplaşmış olmak, farklı çekim şekillerine girmek, az çok mantık dışına kaymak” (Doğan 2016: 45) gibi ortak birtakım özelliklerde paydaş olduğu görülmektedir. Deyimler, alanyazında birçok farklı disiplin içerisinde ele alınmaktadır. “Edimbilim (pragmatics) iletişimde dil kullanımını, özellikle de tümcelerle kullanıldıkları bağlam ve durumlar arasındaki ilişkileri inceleyen alandır.” (Richard 1992: 284). Deyimleri edimbilimsel açıdan inceleyen Akar (1991), deyimlerin incelenmesinde farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur. Ercan ve Can, Akar’ın (1991) deyimler içerisindeki belirleyici üyelerin belirlenmesi gerekliliğini vurgulaması üzerinden “Görücü gitmek deyiminin belirleyici üyesi görücü; edimbilimsel birimi ise erkektir. Bu nedenle sözcük ya da ifadeleri sadece düz anlamlarıyla değil, konuşucunun “demek istediği/kast ettiği” anlamlarıyla yani bağlam içerisindeki işlevleriyle irdeler.” (2015: 66) şeklinde bir örneklendirme sunmaktadırlar.

Deyimler bir ulusun maddi ve manevi kültür öğelerini içeren ve bunları yansıtan dil birimleri olduğu için bu birimlerde insan ilişkilerinin bir yansıması olan saygı ve nezaket ifadelerinin varlığı ve bu ifadelerin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu çerçevede edimbilim alanı içerisinde yer alan nezaket kavramının deyimlerde nasıl yer bulduğu ve bu ifadelerin nasıl yorumlanması gerektiği incelenmelidir. “Toplumsal yaşam içinde karşılaşılan birçok iletişim durumu, bireylerin duygudaşlık yapmasını, birbirlerinin gönlünü hoş tutmasını, olumlu duygu ve düşüncelerini dile getirmelerini ya da olumsuz duygu ve düşüncelerini hafifleterek ifade etmelerini gerektirmektedir. Dilsel olarak bunu gerçekleştirmenin yolu da duruma uygun söz edimleri gerçekleştirmektir.” (Onursal Ayırır, 2020: 93). Deyimlere edimbilimsel yaklaşımlar, geleneksel yaklaşımların dışında bir deyim anlamının ve deyim içerisinde parçaların bir bütün olarak nasıl yorumlanması gerektiğiyle ilgili de yol gösterici olacaktır. Bu bağlamda, nezaket değeri taşıyan deyimlerin doğrudan bu amaca hizmet ettiği söylenebilir.

2. NEZAKET KURAMI

Toplumsal ve kültürel farklılıklara bağlı olarak her dildeki ifade biçimlerinde çeşitlilikler bulunmaktadır. Bu çeşitlilik “anlatım biçimleri” terimiyle ifade edilmektedir. Anlatım biçimleri yere ve duruma göre kullanılabilen, toplumsal ve bölgesel yönleri olan işlevsel dil değişkeleri özelliğini taşımaktadır. Anlatım biçimleri içerisinde argo, kaba dil, kibar dil, saygı dili gibi kullanımlar vardır (Tekmen 2004: 2827). İnsanların dili kullanma biçimlerindeki bu çeşitlilik genellikle şu dört

motivasyonla ilişkilendirilmiştir: “Bazı insanlarla nasıl uyum sağladığınızı ve diğerlerinden nasıl farklı olduğunuzu gösterme arzusu; toplumda değeri olan şeyler yapma arzusu (ve kendinizi bu arzuyla ilişkilendirmek), toplumda küçümseme şeyleri yapmama (ve başkalarının sizi küçümsemesine neden olmama) arzusu, diğerlerinin (i)-(iii)'deki endişelere nasıl yöneldiklerini anlama arzusu” (Meyerhoff 2006: 24).

Nezaket kavramının tanımlanabilmesinde toplum, birey ve kültür gibi olgular önem arz etmekte ve buna göre tanım kendi içerisinde çeşitlilik göstermektedir. Nezaketin gösterim şekli, toplumlara, bireylere ve kültürlere göre değişkenlik gösterdiği için, bu kavramın sınırlarını tam olarak belirleyebilmek ve ortak bir tanım ortaya koyabilmek güçleşmektedir. Bu yüzden nezaketin hangi durumları kapsayıp kapsamadığını belirlemek önem arz etmektedir. Bu bağlamda nezaketle ilgili farklı tanım ve yaklaşımlar ortaya atılmıştır.

Leech, nezaketi sosyal yönünden hareketle, “Konuşmacıların ilk etapta işbirliği yaptığını varsaymamızı, sosyal dengeyi ve dostane ilişkileri sürdürmemizi sağlayan bir kavram (1983: 82)” olarak tanımlar. Lakoff ise nezaketin, “Söylemde karşı karşıya gelmeyi -hem karşı karşıya gelme olasılığını hem de karşı karşıya gelmenin tehdit edici olarak algılanma olasılığını- en aza indirmenin bir yolu (1979: 64)” olduğunu söyler. Fraser, nezaketi eylemlerin sosyal normlara uyumluluk durumuna göre “Olumlu bir değerlendirme (nezaket); eylem tam tersi olduğunda ise olumsuz bir değerlendirme (nezaketsizlik=kabalık) (1990: 220)” olarak görmektedir. Brown ve Levinson, nezaketin diplomatik yönünü ortaya çıkararak, “Potansiyel olarak saldırgan taraflar arasında iletişimi mümkün kılan” (1987: 1) bir araç olarak tanımlarlar.

Culpeper da Fraser gibi sosyal durumlar ve bunlarla ilişkili normlardan hareketle nezaketi, “Bireyler, etkileşim başladıktan sonra katılımcıların nezaketi nasıl inşa ettiğini ve yönlendirdiğini izler ve pragmatik seçimlerini ona göre ayarlar” (2011: 4) şeklinde açıklar. Bu yaklaşım, bireylerin iletişim ortamında takındığı tavra göre kullandıkları nezaket ifadelerinin değişkenlik gösterdiğini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Güncel Türkçe Sözlük'te nezaket sözcüğü, “Başkalarına karşı saygılı ve incelikle davranma, incelik, naziklik.” olarak tanımlanmıştır. Nezaket kavram alanı içerisinde yer alan saygı, kibarlık, incelik, naziklik gibi birçok kavram da vardır. Bu kavramlar içerisinde özellikle nezaket kavram alanı içerisinde değerlendirilen “saygı” kavramının da tanımlanması gerekmektedir. Güncel Türkçe Sözlük'te saygı ‘Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram.” şeklinde tanımlanmıştır. Saygı ve nezaket kavramı arasındaki farkı saygı üzerinden ortaya koyan Işık, “Muhatabın varlığını, konumunu, bireysel haklarını, hareket alanını kabul etmek anlamına gelen saygı ve daha geniş kapsamlı bir kavram olan nezaket arasında kesin bir sınır çizmenin zor olduğunu” (2022: 22) vurgulamaktadır. Ağca ise

“Saygı dili, statü ve yaş farkına bağlı olarak, yanlış anlamayı önlemek için, istemsizce ve zorunluluktan ortaya çıkmaktadır; bu yönüyle onu negatif nezaket içerisinde değerlendirmek mümkündür.” (2020: 109) diyerek saygı dilini zorunluluğa bağlar. Saygı kavramı ile saygı dili arasında farklılıklar olduğunu ve bunların toplumdaki topluma değişiklik gösterdiğini belirten Tekmen, örnek olarak saygı kavramının kimi toplumlarda ‘çevredeki insanlara saygılı/kibar’, ‘yaşlı ve ebeveynlere karşı saygı’, ‘beğenilen bir kişiye karşı beslenen his, gıpta’ Türkçede ise ‘büyüğe saygı ve küçüğe sevgi’ şeklinde kavramsallaştırıldığından (2004: 2829) bahsetmektedir. Armağan ise “Türk kültüründe saygı, yalnız insan ilişkilerine özgü değildir. Doğaya, kültüre, öz benliğe, sosyal değerlere, ulusal sembollere, yasalara da saygı gösterilir.” (2022: 166) diyerek saygı kavramının alanını genişletmiştir.

Nezaket ifadeleri üzerine çalışma yapan araştırmacılar, nezaket kavramının tanımında olduğu gibi tasnifinde de farklılıklar ortaya koymaktadır. Fraser (1990)’da, nezaketle ilgili dört farklı görüş etkili olduğu savunulur: “sosyal norm” görüşü, “konuşma maksimi (ilkeleri)” görüşü, “imaj koruyucu” görüşü ve “konuşma mutabakatı” görüşü. Bu görüşler, nezaket üzerine yapılan çalışmalara temel olmaktadır. Grice, konuşmanın diğer özelliklerinden ziyade, yalnızca konuşmanın rasyonelliği ve/veya irasyonelliği ile ilgilenmiş, “işbirliği ilkesi” (CP) (1975) ve “konuşma ilkeleri” üzerine yaptığı araştırmalarla edimbilim çalışmalarına en önemli katkılardan birini sunmuştur (1989: 28). Dilbilimde nezaket kavramı ve prensipleriyle ilgili önemli bilgileri ilk kez ele alan Robin Lakoff (1973), Grice’in evrensel dilbilim yaklaşımını benimsemiş ve Grice’in görüşlerini genişleterek, gramerlerin yalnızca gramer kurallarının uygulanabilirliğini değil, aynı zamanda pragmatik faktörleri de belirtmesi gerektiğini savunmuştur. Lakoff, nezaket kurallarını şu şekilde belirlemiştir: “1. Resmîyet: mesafeli durmak, 2. Referans: seçenekler sunmak, 3. Yakınlık: sempati duymak, yakınlık göstermek” (1975: 87). Lakoff, nezaketin farklı yönlerine vurgu yaparak, “Başkalarının alanına girmemek, muhatabın kendi kararlarını almasına izin vermek ve muhatabın ‘iyi hissetmesini’ sağlamakla ilgili olduğu çıkarımının yapılabileceğini, dolayısıyla nezaketin çatışmadan kaçınma ile yakından ilişkili olduğunu” (akt. Reither 2000: 7) belirtmektedir.

Nezaket ifadelerinde temelde olumlu ve olumsuz nezaket olmak üzere iki nezaket türünden bahsedilir. Brown ve Levinson, Goffman’ın (1967) “face” (yüz) kavramını ve Grice’in konuşma ilkeleri yaklaşımını temel alarak yeni bir yaklaşım benimsemiştir. Brown ve Levinson, üç farklı dilin (İngilizce, Tamilce ve Tzeltal dili) konuşurları tarafından kullanılan dilsel stratejilerde birçok benzerlik olduğunu fark ederek aynı stratejilerin diğer dillerde de kullanıldığını gözlemlemişler, böylece nezaketin iletişimde düzenleyici bir faktör olarak evrenselliğini varsaymışlardır. Brown ve Levinson, dil kullanımında gözlemledikleri dilsel benzerlikleri açıklamak, bunları iletişim amaçlı ve rasyonel bir faaliyet olarak anlamak için Model Person (MP) “model kişi” kavramına başvurmuşlardır. MP, doğal bir dili akıcı bir şekilde konuşabilen, akıl yürütebilen ve bunları yansıtabilen yüz özelliklerine sahip bir kişidir. Brown ve

Levinson'ın teorisindeki anahtar kavram "yüz" fikridir (Reither 2000: 11). Bu bağlamda Brown ve Levinson'ın Nezaket: Dil Kullanımında Evrenseller (1987) adlı çalışmasında, olumsuz ve olumlu nezaket olmak üzere iki türden bahsedilmektedir. Olumsuz nezaket, "Muhatabın olumsuz yüzüne yani bir kişinin başkaları tarafından engellenmeme ve dayatılmadan hareket etmekte özgür olma arzusudur" (Brown ve Levinson 1987: 129). Olumlu nezaket ise "Muhatabın olumlu yüzüne, isteklerinin (ya da bunlardan kaynaklanan eylemlerin/edinimlerin/değerlerin) arzu edilir olarak düşünülmesine yönelik daimi arzusuna yönelik bir istek" (Brown ve Levinson 1987: 101) olarak tanımlanır.

Tekmen, Japonca anlatım biçimlerini esas alarak saygı dili üzerine bir tasnif yapmıştır. Tekmen'in "üçlü sınıflandırma" adını verdiği tasnifi: "Kibar dil: Dinleyiciye yönelik kullanılan yüceltme anlamı içermeyen anlatım biçimleri, Yüceltme dili: Konu olan kişinin -bu dinleyici de olabilir- yüceltildiği anlatım biçimi ve Mütevazı dil: Eylemi yapan kişi ya da konuşmacının alçaltılarak dinleyici ya da eylemden etkilenen kişinin dolaylı olarak yüceltildiği anlatım biçimi" (2004: 2829) şeklindedir. Yaylagül (2005)'te ise nezaket üst terimi altında kibarlık ve saygı dili başlıklarına yer verilmektedir. Nezaket kuramı çerçevesinde Brown ve Levinson (1987)'de yapılan "Samimi olmak, olumlu kibarlık; mesafe koymak, olumsuz kibarlık" sınıflandırmanın Türk toplumunun kibarlık anlayışına uygun olmadığını belirten Yaylagül, nezaket ifadelerini "Yüceltme dili, mütevazı dil, kibar dil, kaba dil" gibi toplum katmanlarındaki kullanılışlarına göre tasnif etmiştir (2005: 153).

Türkçede nezaket konusu ve işlenişi üzerine çeşitli çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu alanda Tröndle (2007), Karasu (2014), İmamova (2016), Seraj (2018), Öner (2019), Onursal Ayırır (2020), Alan (2021), Işık "Eski Uygur Türkçesinde nezaket ifadeleri" (2022), Düşünceli Keleş (2023), Hirik (2022) ve (2003) gibi çalışmalar vardır. Bu çalışmalardan Alan (2021) ve Işık (2022) çalışmaları nezaket teorisini tarihî metinler bağlamında ele alması açısından dikkat çekmektedir. Alan (2021) çalışmasında nezaket ifadeleri Doğu sahası tarihî Türk yazı diline ait metinlerin söz varlığı bağlamında ele alınmış ve tematik olarak bu ifadeler tasnif edilmiştir. Işık'ın (2022) çalışmasında nezaket kuramı hakkında detaylıca bilgi verilmiş, Türk dilinin belli bir dönemi ve bu döneme ait metinler üzerinden Eski Uygur Türkçesine ait yapısal nezaket ve kabalık ifadeleri, pragmatik nezaket ifadeleri şeklinde alt başlıklar altında değerlendirilmiştir.

3. TÜRKÇE DEYİMLERDE NEZAKET İFADELERİ

Deyimlerin gerçekleştirmeye yaradıkları söz edimleri açısından bakıldığında, nezaket değeri taşıyan deyimlerin büyük çoğunluğunun işlevinin, doğrudan içinde bulunan iletişim bağlamına veya meydana gelen bir olaya uygun belli söz edimleri olduğu görülmektedir. Bu sebeple Türkçe deyimlerde nezaket göstergeleri olarak

nitelendirilen ifadeler, Alan'ın (2021) çalışması temel alınarak "isteme: emir, istek, rica, yalvarma", "iyi niyet- tutum", "misafir ağırlama-uğurlama-ziyaret", "buyruk-emir-ferman", "övgü-medih-takdir", "itibar-saygınlık-onur", "itaat-secde", "bağışlama-bağışlanma", "saygı", "selamlama-selamlaşma" tematik başlıkları altında sıralanmıştır. Ancak çalışmada Alan'ın (2021) çalışmasında belirlediği bazı tematik başlıklar deyimlerin içeriğine bağlı olarak değiştirilerek kullanılmıştır.

3.1. İsteme: Emir - İstek - Rica - Yalvarma

Güncel Türkçe Sözlük'te istek, talep ve rica sözcüklerinin anlamları istek "1. Bir şeye duyulan eğilim, arzu, şevk., 2. Yerine getirilmesi başkasından istenilen şey, meram, talep., 3. isim, dil bilgisi İstek ve niyet kavramı veren isteme kipi., 4. Belirli bir gereksinimi karşılayacağı düşünülen nesne veya duruma karşı duyulan özlem, arzu."; talep "Bir kimseden bir şeyi yapmasını veya yapmamasını isteme, dileme, istem. 2. İstek." ; rica "Dileyiş, dileme, dilek." şeklindedir. Johanson, istek kavramını, "Bu kavram talep, rica, direktif, empoze ediciler, yalvarma, uyarı, teşvik, öneri, tavsiye, öğüt, cesaretlendirme, kışkırtma vb.yi içerir" (2007) şeklinde tanımlamıştır. Aslan Demir ise istek anlam alanını, "Kendisini çevreleyen diğer anlam alanlarından, söz gelimi daha üst bir isteme anlam alanı içine birlikte yerleştikleri emir, rica ve yalvarmadan farkı, istemenin derecesi, yönlendiriciliği, nezaket, toplumsal mesafe, toplumsal güç vb. nedenlerle izah edilebilir." (2007: 436) şeklinde belirtmektedir.

"Dinleyicinin Olumsuz Yüzünü Tehdit Eden Eylemler" başlığı altında sıraladığı emir, istek, tehdit gibi eylemlerin dinleyicinin eylem özgürlüğü konusunda bir baskı oluşturduğunu belirten Hirik, bu durumu "Dinleyicinin henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi planlanan bir eylemle ilgili kabul ya da reddetmesi için teklifler, söz vermeler ya da uyarıda bulunmalarla zorlanması" (2023: 608) olarak görmektedir. "Bir kimseden bir şey istemek için kullanılan isteme: emir-istek-rica-yalvarma yapıları yahut ifadelerinde kullanılan dil de kendisinden talep edilen şahsın saygınlığına, makam/mevkiine, konumuna, yaşına vb. özelliklerine göre değişmektedir." (Işık 2020: 153). Türkçe deyimlerde bu özellikler bağlama göre belirlenebilmektedir. Türkçe deyimlerde isteme: emir-istek-rica-yalvarmaya yönelik nezaket göstergeleri olarak nitelendirebileceğimiz ifadeler dilemek, (ricada/talepte/istekte)bulunmak, istemek fiilleriyle oluşturulmuştur. İstemek, dilemek, arzu etmek fiilleri mental fiiller içerisindeki istek fiilleri kategorisindedir (Yıldız 2016: 172). Sevgi, memnuniyet, affetme, merhamet, sakinleşme ve saygı gibi duygu durumlarını ifade eden ve olumlu duygu fiilleri içerisinde değerlendirilen istemek ve dilemek mental fiiller içerisinde (Yegin 2019: 59). Bu eylemler emir ve talep, öneri, hatırlatma, tehdit, uyarı, meydan okuma, teklif, söz verme, iltifat, kıskançlık ve hayranlık ile dinleyiciye yönelik olumsuz duygu ifadeleri şeklinde olup dinleyicinin eylem özgürlüğünü engeller, tehdit eder ve baskı oluşturur (Brown ve Levinson 1987: 65-66). Deyimlerde isteme: emir-istek-rica-yalvarmaya yönelik kullanımlar şunlardır:

Hacet dilemek “İstekte bulunmak: Artık ne hacet dilese, ne murat etse oluyor.”; Helallik dilemek “Birinden hakkını helal etmesini istemek: ‘Şimdi büyüklerinin ellerini öp de helallik dile.’ -R. N. Güntekin.”; Özür dilemek “1) Özrünü ileri sürerek bir işi yapmayı istememek, bir işten başışlanmasını istemek: ‘Onları, ayakta bekleyenleri görünce özür diledi.’ -N. Araz. 2) Yaptığı bir yanlıştan ötürü başışlanmasını istemek: ‘Karyolasına ilişti, odası için özür dileyip dilememeyi düşündü.’ -P. Safa.”; (Birinden) ricada bulunmak “Rica etmek: ‘Ama bu kez bir ricada bulunmaktan ziyade icazet verircesine üst perdeden çıkmıştı sesi.-E. Şafak’.”; Yana yana istemek “İsrarla, içtenlikle dilemek: ‘Bir babam olduğunu, nasıl yana yana istediğini size anlatamam.’ -M. Ş. Esendal.”; Yalvar yakar olmak “Çok yalvarmak: ‘Hasta olurlarsa hastaneye götürür, doktorlara, hademelere yalvar yakar olurmuş.’ -R. N. Güntekin.”

Bu başlık altında değerlendirilen deyimlerde, konuşmacılar arasında “Alt katmandan bir kişi üst katmandan bir kişiden herhangi bir talepte bulunacaksa söylemlerinde, genellikle söylem sonunda olmak üzere, bazı özel fiiller kullanır. Bu fiiller yoluyla, konuşmacı kendini alçaltarak dinleyiciyi yüceltmekte, böylece talebinin yerine getirilmesi için zemin hazırlamaktadır.” (Yaylagül 2005: 156). Birinden bir şey istemek, dilemek, talepte bulunmak gibi eylemler aslında insani durumlar olsa da kişinin yüzünü tehdit eden eylemlerden olduğu için olumsuz nezaket değerine sahiptir.

3.2. İyi Niyet ve Tutum

Dilde, iyi niyet ve tutumla ilgili olarak genellikle insanların yakın çevresini hoşnut etmesi, onlara hürmet etmesi, saygılı olması, insan ilişkilerinde ortaya koyması gereken davranış biçimlerinin nasıl olması gerektiğine işaret eden kullanımlar olduğu görülmektedir. Toplumsal yaşamda, insan ilişkilerinin düzenlenmesinde ve devam ettirilmesinde belirleyici olan hâl-hatır sorma, başsağlığı dileme gibi ilişki sözlerinin nezaket bildiren deyimlerde kullanımları bulunmaktadır. Bu tematik başlık altında sıralanan nezaket ifadelerinde Güncel Türkçe Sözlük’te “1. Düşünme, akılda tutma, hafıza, zihin, akıl, yâd., 2. Gönül, kalp. 3. Birine karşı duyulan saygı, sevgi., 4. Durum, keyif, hâl.” anlamlarına gelen hatır sözcüğünün kullanılması dikkat çekicidir.

Gündelik yaşamda bireylerin sosyal ilişkilerinde karşılaşabileceği çeşitli durum veya olaylar karşısında söylenmesi uygun olan ve olumlu nezaket değeri taşıyan deyimler vardır: Gönül okşayıcı, bireye değer verildiğini bildiren olumlu nezaket ifadeleri olarak: hatırdan çıkmamak, hatır saymak, hatır için çiğ tavuk yemek, keramet buyurdunuz (keramette bulundunuz); İyi dileklerde bulunma: duasını almak, hayır dua almak, hayır dua etmek; Taziye sunma: başsağlığı dilemek; özür dileme, affettirme: hatır almak.

(Birinin) hatırdan çıkmamak “Sevdiği, saydığı birinin isteğini reddetmeyip gönlünü kırmaktan çekinmek.”; Hatır almak “Gönül almak.”; Hatır eylemek “Hatırlamak.”; Hatır gönül bilmek (saymak veya tanımak) “Kişilere karşı gösterilmesi

gereken saygı kurallarına uymak.”; Hatır gönül yapmak “Birini tutum ve davranışlarıyla mutlu etmek.”; Hatır (hatırını) saymak “Gerekli saygıyı göstermek.”; Hatır için çiğ tavuk yemek “Bir kişiyi gücendirmemek için yapılması güç olan şeyleri bile yapmak.”; Dua (duasını) almak “İyi yapılan bir işle birinin hoşnutluğunu kazanmak: 'Elini öpüp duasını almak istedim.' -B. Felek.”; Hatırını sormak “Hâl hatır sormak.”; Hâl hatır (hâlini hatırını) sormak “Bir kimseye “nasılsınız, ne durumdasınız” anlamında nezaket sorusu yönelmek.”; Hayır dua almak “Kendisi için iyi dilekte bulunulmak.”; Hayır dua etmek “İyi dileklerde bulunmak.”; Başsağlığı dilemek “Ölen bir kimsenin yakınlarını ziyaret ederek ilgi ve yakınlık belirten sözler söylemek”, keramet buyurdunuz (keramette bulundunuz) ‘Çok doğru söylediniz, çok güzel yaptınız’ anlamında kullanılan bir söz”.

3.3. Misafir Ağırılama - Uğurlama - Ziyaret

Türkçe deyimlerde misafir ağırılama, uğurlama, ziyaret gibi geleneksel uygulamaları yansıtan ifadelerin kullanılması, Türk toplumunun misafirperver olduğunu, sofrasını ve hanesini insanlara açmayı sevdiğini göstermektedir. Bu başlık altında özellikle baş organ adıyla oluşturulan deyimler dikkat çekmektedir. Güncel Türkçe Sözlük’te baş, “1. İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa, ser. 2. Bir topluluğu yöneten kimse. 3. Başlangıç. 4. Temel, esas. 5. Arazide en yüksek nokta. 6. Bir şeyin genellikle toparlakça ucu. 7. Bir şeyin uçlarından biri. 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde adet. 9. Para değiştirirken verilen veya alınan üstelik sarrafiye. 10. Bir şeyin yakını veya çevresi. 11. Önem veya yönetim bakımından ileride olan, en önemli, en üstün” anlamlarında birleşik kelimeler yapan bir söz. 12. Güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş derecenin en yükseği., 13. Deniz teknelerinde ön taraf.” anlamlarını taşımaktadır. Somatik deyimler içerisinde değerlendiren bu deyimlerde baş “Yukarıda olan iyidir, aşağıda olan kötüdür.” yön metaforunun bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk misafirperverliğini dile getiren buyur etmek evimize gelen misafirleri ağırılama esnasında konuğa nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili bilgi vermekte ve davet etme söz edimini gerçekleştirmektedir. Aynı şekilde Baş tacı, Baş üstünde tutmak, Baş üstünde yeri var (olmak) deyimlerinde de eve gelen misafirlere karşı hürmet edilmesi gerekliliği ve misafirin önemi vurgulanmaktadır. Hatır sormak deyiminde ise misafirler ağırılanırken nezaket göstergesi olarak bireyin durumu hakkında soru sormak onu önemsedığınızı, saygı duyduğunuzu göstermektedir.

Buyur etmek “1) Buyurun diyerek konuğu saygı ile içeri almak: 'Soldaki bahçeli kahveye buyur ettim.' -S. F. Abasıyanık. 2) Sofraya çağırarak: 'Aliş'e de buyur ettiler, ekmek, peynir ve üzümünden ibaret yemeklerini yemeye koyuldular.' -Halikarnas Balıkcısı.”; Hatır sormak “Hâl hatır sormak.”; Baş tacı “Çok sevmek ve saymak, el üstünde tutmak.”; Baş üstünde tutmak “Çok iyi ağırılamak.”; Baş üstünde yeri var (olmak) 'Büyük bir saygı ve ilgi ile karşılanır veya ağırılanır’ anlamında kullanılan bir

söz.” (Birinin) onuruna...vermek “Birine saygı göstermek için yemek, toplantı vb. ağırlamada bulunmak.”; Hürmette kusur etmemek “Karşısındaki kişiyi iyi ağırlamak, isteklerini yerine getirmek, saygısızlık etmemek: 'Hürmette kusur ettin mi işte o zaman kendini yok bil.' -T. Buğra.”

3.4. Buyruk - Emir – Ferman

Güncel Türkçe Sözlük'te buyruk, emir ve ferman sözcüklerinin anlamları sırasıyla buyruk “1. Belirli bir davranışta bulunmaya zorlayıcı söz, buyuru, emir, ferman., 2. Egemenlik.”; emir “Buyruk, komut, talimat, ferman., 2. İstek.”; ferman “Buyruk, emir., 2. Osmanlı Devleti'nde padişahın verdiği, uyulması gerekli hükümleri taşıyan yazılı buyruk, yarlık.” şeklindedir. Bu tematik başlık altında sıralanan deyimlerde buyurmak, çıkarmak, çıkmak, tanımak, bağışlamak fiilleri kullanılmıştır. “Şarta bağlı ödül veya ceza tasarısını dile getirmek muhatap açısından yönlendirici bir tutum olması bakımından negatif bir 'imaj zedeleyici tutum' olarak karşımıza çıkmaktadır.” (Işık 2022: 97)

Tekmen (2004: 2832) teşrif et-, lütfet-, buyur-, ihsan et-, bahşet-, lütfet- gibi eylemleri yüceltme dili kapsamında değerlendirmektedir. Yüceltme dili, genellikle saygı duyulan kişiler/varlıklar için kullanılmaktadır. Buyruk, emir ve ferman başlığı altında değerlendirilen deyimler, üst katmandaki bir bireyin alt katmandaki bir bireye yapılmasını istediği ya da istemediği durumları, kuralları belirtmek için kullandığı görülmektedir. Ferman sözcüğüyle oluşturulan deyimlerin kullanım sıklığı azalmış/unutulmuş (eskicil) olsa da bu içerikte değerlendirilmiştir.

Kerem buyurun (eyleyin) “İzin verin, beni dinleyin” anlamında kullanılan bir nezaket sözü.”; Müsaade etmek (buyurmak) “1) İzin vermek: 'Hiçbir şey söylemesine müsaade etmedim, gayet haşin, çok sert davrandım.' -E. İ. Benice. 2) Geçiş için yol vermek, yol açmak; 3) elverişli, uygun olmak.”; Ferman sizin 'Siz nasıl isterseniz öyle olsun' anlamında kullanılan bir söz.”; Ferman çıkarmak “1) Padişah tarafından herhangi bir konuda emir verilmek; 2) Yetkili bir kimse tarafından buyruk verilmek.”; İzin almak “Bir şey yapmak için onay sağlamak: 'Biz izin almadan çıkamazdık.' -A. Kutlu.”; Canını bağışlamak “Öldürülmesi gerekirken vazgeçmek.”; Şans tanımak “İmkân vermek, fırsat vermek.”

3.5. Övgü - Medih - Takdir

Güncel Türkçe Sözlük'te övgü, medih ve takdir sözcüklerinin anlamları sırasıyla övgü “Birini, bir şeyi övmek için söylenen söz veya yazılan yazı, methiye.”, medih “Övme.”, takdir “1. Beğenme, beğenip belirtme, değer verme.”, 2. “Bir şeyin değerini, önemini, gerekliliğini anlama.”, 4. “Değer biçme.” şeklindedir. Dinleyicinin olumsuz yüzüne yönelik tehdit oluşturan eylemler, konuşurun dinleyiciye veya onun mallarına yönelik arzusunu öngören, dinleyiciye konuşurun istekli olduğunu veya nesnesini

konuşura vermek için harekete geçmesi gerekebileceğini düşünmesi için neden veren eylemler (iltifatlar, kıskançlık veya hayranlık ifadeleri) olarak değerlendirilmektedir. Konuşur, dinleyicinin bir şeyini beğendiğini veya istediğini belirtmektedir (Brown ve Levinson 1987: 66). Bu başlık altında yer alan deyimlerde, saygı duyulacak niteliklere sahip bireyler için bireyin ait olduğu toplum nezdinde gösterilen saygı ve ululama anlayışının ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Bu deyimler, bireylerin yüceltildiğini bildirdiği için yüceltme dili özelliği taşımaktadır. Aşağıda sıralanan ve olumlu nezaket göstergeleri olarak nitelendirilebileceğimiz deyimlerde, iltifat etme ve kişinin gönlünü okşayıcı ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.

(Birinin, birilerinin) takdirini kazanmak “Bir kimse veya bir topluluk tarafından beğenilmek: ‘İhtimal ki senin alın yazında şunlar yazılıydı: Âlemin saygı ve takdirini kazanmış bir adam olacaksın.’ -Y. K. Karaosmanoğlu.”; (Birini veya bir şeyi) göklere çıkarmak “Aşırı derecede övmek: ‘Kadın dergileri bizi göklere çıkarıyorlardı, bunu da hak etmemiştik.’ -A. Ağaoğlu.”; Koltukları kabarmak “Kendine veya yakınlarına yapılan övgüden kıvanç duymak: ‘Memnun oldu, koltukları kabardı, sevinçle gözlerimin içine baktı.’ -E. İ. Benice.”; (Birine, bir şeye) kıymet vermek “Değerli olarak kabul etmek, değerlendirmek: ‘Müdür bey onun tecrübelerine kıymet vermek şöyle dursun, onu hafife almakla gururunu da kırıyordu.’ -K. Korcan.”; (Birinin veya bir şeyin) kıymetini bilmek “Önemini, değerini bilmek: ‘Güneş yalnız dirileri ısıtır / Güneşin kıymetini bil’ -O. Rıfat.”; Değer vermek “Değerli saymak, önem vermek.”

3.6. İtibar - Saygınlık - Onur

Güncel Türkçe Sözlük’te itibar, saygınlık ve onur sözcüklerinin anlamları sırasıyla itibar “1. Saygınlık.”, 2. Borç ödemedede güvenilir olma durumu, kredi.”, saygınlık “Saygı görme, değerli, güvenilir olma durumu, itibar, prestij.”, onur “1. İnsanın kendine karşı duyduğu saygı, şeref, öz saygı, haysiyet, izzetinefis.”, 2. Başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, şeref, itibar.” şeklindedir. Buradaki nezaket ifadelerinde geçen güven, itimat ve değer sözcükleri itibar, saygınlık ve onur kavramlarını tamamlayıcı niteliktedir. Bir bireyin toplum nezdinde saygın, onurlu ve itibar sahibi olabilmesi için bireyin (adının) yüceltilmesi, çok fazla takdire ve hürmete erişmesi, değer verilip şahsına saygıda bulunulması, itibar sahibi olması gibi özelliklere sahip olması gerekir. Toplum tarafından saygınlığın ve onurun göstergesi olarak nitelendirilen davranış ve tutumlara sahip kişilere hürmet gösterilmesi, yüceltilmesi bu bireyleri ve davranışlarını olumlama olarak düşünülebilir.

İtibar görmek “1) Sayılmak, kendisine değer verilmek: ‘Bütün satıcılar onu tanıdık bir yüzle karşılıyorlardı ve her yerde aşırı bir itibar görüyorduk.’ -K. Bilbaşar. 2) Aranmak, istenmek.”; İtibara almak “Göz önünde tutmak, hesaba katmak.”; İtibarın sağ olsun “Özellikle alışverişlerde kişiye güven duyulduğunda söylenen söz: ‘Paran kıtsa itibarın sağ olsun.’ -M. Ş. Esendal.”; Onur duymak “Onurlanmak: ‘Piyesini sahneye koymaktan büyük onur duyduğunu söyledi.’ -C. Uçuk.”; Değer vermek

“Değerli saymak, önem vermek.”; Güven vermek “Güven duygusu uyandırmak, itimat telkin etmek.”

3.7. İtaat - Secde

Saygı sözcüğünün kavram alanı içerisinde değerlendirilebilen itaat sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te “Söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma.” anlamındadır. Türk toplumunda anne- babaya, büyüklere, makam ve mevki sahiplerine itaat etmenin önemi her zaman vurgulanmaktadır. “İtaat”, “itikat, ibadet ve inanç”, “saygı” gibi kavramlar etrafında şekillenen deyimler, sözel olmayan nezaket göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Bu deyimlerden bazıları boyun, el ve ayak organ adlarıyla oluşturulmuştur. Secde etmek, yerlere eğilmek, boyun eğmek, boyun bükmek gibi deyimler bu durumu tanımlamaktadır. Dinî terimleri içeren bu deyimlerde kul, secde, kurban, köle gibi ifadeler yer verilmesi, kulun Allah'a karşı duyduğu saygı, sevgi ve itaati göstermek için sergilediği belirli tutum ve davranışların ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Ancak bu deyimler, dinî referanslarla kurulsun da deyimlerin işaret ettiği anlamların daha çok insan ilişkilerine yönelik olduğu söylenebilir. Bu başlık altında sıralanan deyimler yüceltme, itaat, korku ekseninde ortaya çıksa da güçlü ve üst konumda olan bir varlığa (tanrı, hükümdar, anne-baba vb.) uymak anlam ilgisıyla bir saygı ifadesine dönüştüğü söylenebilir.

(Bir şeye) kul olmak “Aşırı derecede bağlanmak, boyun eğmek: 'Ben serüvenlere kul olmayacağım, serüvenler bana kul olacak.' -A. İlhan.”; (Birine) kul köle olmak “Tam bir doğruluk ve özveri ile bağlanarak bütün isteklerini yerine getirmeye hazır olmak.”; Kul etmek “Kendine aşırı derecede bağlamak, boyun eğdirmek: 'Nasıl sevebilirse üç gönül bir tek gülü / Sen de güzelliğine kul edersin üç gönülü' -F. N. Çamlıbel.”; Kula kul olmak “Bir kimsenin buyruğu altında bulunmak.”; Secde etmek “1) Alnı, eli, ayakları, dizleri, ayak parmaklarını yere getirmek: 'Tozlanmış camların arkasından secde eden ruh ile merkadi tebcile başladı.' -A. H. Müftüoğlu. 2) mec. Saygı göstermek.”; secdeye varmak (kapanmak) “secde etmek.”; Yerlere kadar eğilmek “Aşırı saygı göstermek.”; Boyun bükmek “Boynunu bükmek.”; Boyun eğmek “İsteyerek veya istemeyerek uymak, katlanmak: 'Para bulabilmek için ya bir tarafa boyun eğmeli ya öbür tarafla birleşmeli idik.' -F. R. Atay.”; Boyun kesmek “Selam vermek için başını eğmek: 'Eli göğsünde, boyun keserek dervişçe bir selamla alçak bir sedirin ucuna ilişti.' -H. Taner.”; Boyun kırmak “Saygı duyulan bir kimse karşısında, ayaktayken başı öne bükmek: 'Hürrem Hakkı, Ferhunde'nin önünde boyun kırdı.' -M. Yesari.”; Boyun vermek “Buyruk altına girmek.”; Boyunduruk altına girmek “Başkasının baskısı altında kalmak.”; Kadere boyun eğmek “Yazgısını, talihini kabul etmek.”; (Bir şey) eli altında olmak “Buyruğunda olmak, istediği anda o şeyden yararlanabilmek.”; (Birinin veya bir şeyin) kurbanı olmak “Uğruna ızdırap veya büyük üzüntü, sıkıntı çekmek, zarara girmek, ölmek: 'Üçümüzün müşterek kurbanı olduğumuz acı bir devir, bahçenin tatlı havasını ağırlaştırmıştı.' -H. E. Adıvar.” Ayağının toprağı olmak/ayağının türabı olmak “Bir kimse başka bir kimseye kul gibi

bağlanıp onun her emrini yerine getirmek: 'Ayağınızın tırabıyım, çakeriniz efendimizi dünyada bırakmam.' -M. Ş. Esendal."

3.8. Bağışlama-Bağışlanma

Bu başlıkta bağışlanma bildiren af sözcüğü Güncel Türkçe Sözlük'te "1. isim Bir suçu, bir kusuru veya bir hatayı bağışlama., 2. isim Görevden çıkarılma." anlamlarıyla geçmektedir. "Kültürümüzde bir erdem ve önemli bir kişilik özelliği olarak görülen affetmek (bağışlamak), pozitif düşünce ve pozitif algıyla ilişkili bir süreçtir" (Varışoğlu ve Varışoğlu 2018: 651). Bağışlama dili ise pozitif algı ve duyguların bir yansıması olarak kabul edilir. İnsani ilişkilerde bağışlama ve bağışlanma etken ve edilgen süreçler olarak karşımıza çıkmaktadır. Olumsuz bir durum ya da davranışta bulunan bireylerin karşısındakinden af dilemesi imaj zedeleyici bir tutum olarak kabul edilmekte ancak toplumsal ilişkilerde bu durum bir erdem olarak kabul ve değer görmektedir. Aynı şekilde birinin bağışlama eylemini yerine getirmesi de toplum nezdinde erdemli ve yüceltilmiş bir davranıştır.

Affa uğramak "Bağışlanmak."; Affını dilemek (istemek) "Bir iş veya görevi yerine getiremeyeceğini nezaketle bildirmek."; Affınıza sığınarak "Hoşgörünüze güvenerek" anlamında kullanılan bir nezaket sözü: 'Affınıza sığınarak malumatınızı da madamdan aldım.' -A. Ümit."; adını (ismini) bağışlamak "hık. Kendi adını başka bir kimseye söylemek: Adınızı bağışlar mısınız?".

3.9. Saygı

Nezaket kavramı, Türk dilinde saygı, sevgi, itibar, saygınlık, onur gibi farklı anlam alanlarına sahip sözcükleri içermektedir. Bu çerçevede nezaket kavramı ve kuralları da Türk kültüründe önem arz etmekte olup, toplumsal yaşamda düzenin sağlanabilmesi ve insan ilişkilerinin güçlü bağlarla oluşturulabilmesi için gereklidir. Türk toplumunda saygı ve hürmet gösterilmesi gereken birçok farklı toplumsal katman bulunmaktadır: "Allah'ın emir ve buyruklarına, eşe, anne-babaya, yaşlılara, aile büyüklerine, yöneticilere vb." (Alan 2021: 51). Saygı ve hürmet gösterilmesi gereken bu gruplar, toplumsal olarak oluşturulan nezaket kurallarıyla âdeta korunmaktadır. Bu kurallar, millî ve toplumsal değer olarak Türk toplumunda çocuklara küçük yaşlardan itibaren verilmektedir.

Güncel Türkçe Sözlük'te saygı sözcüğü saygı "1. Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram., 2. Başkalarını rahatsız etmekten çekinme duygusu." şeklindedir. Türkçe deyimlerde saygı bildiren nezaket ifadelerinin özellikle baş, el, yüz, omuz gibi organ adlarıyla oluşturulduğu belirlenmiştir. Organların isimleri kullanılarak oluşturulan somatik deyimlerden, özellikle baş ve el organlarıyla oluşturulmuş deyimlerde nezaket ifadelerine rastlanılmıştır. İmamova, paralinguistik (dil ötesi) açıdan vücudun önemli bir uzvu olan "baş"ın eğilmesini, "Alçak gönüllülüğün, diğer kişileri kendinden yüksek

görmenin, ihtiramın simgesi olarak nezaket anlamını içerir." (2016: 339) şeklinde yorumlamıştır. Aşağıda sıralanan el bağlamak, el pençe divan durmak, el etek tutmak gibi deyimlerde saygı teması, özellikle Türk devlet geleneğinde hükümdar veya padişah huzuruna çıkarken gösterilen sözel olmayan nezaket ifadeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu deyimlerde toplumsal katman olarak nitelendirebileceğimiz anne-babaya, yaşlılara, aile büyüklerine, yöneticilere ve dinî şahsiyetlere duyulan saygı deyimlerde somutlaştırılmıştır.

(Birini) el üstünde tutmak "Bir kimseye çok saygı ve sevgi göstermek: 'Ama azdır sanatçılara saygı gösterenler, onları el üstünde tutmak isteyenler.' -S. Birsal."; El bağlamak "1) Saygı için ellerini göbeğinin üstüne kavuşturup durmak; 2) Namaza durmak: 'Durup el bağlayalar yâran saf saf.' -Baki."; El etek öpmek "1) Bir işi yaptırmak için çok yalvarmak; 2) Yaltaklanmak."; El etek tutmak "Tarikata girmek, derviş olmak."; El pençe "El pençe divan."; El pençe divan "1) Saygı gösterilen kimse karşısında el kavuşturmuş bir biçimde: 'Doğruldu, el pençe divan durdu, başını önüne eğdi.' -P. Safa. 2) Aşırı saygı göstererek: 'Dayımı el pençe divan karşılar, ne yiyip ne içeceğini sormazdı, çünkü bilirdi.' -A. Boysan."; Baş tacı "çok sevmek ve saymak, el üstünde tutmak." ; Baş üstünde tutmak "Çok iyi ağırlamak.", Baş üstünde yeri var (olmak) 'Büyük bir saygı ve ilgi ile karşılanır veya ağırlanır' anlamında kullanılan bir söz.", Başına taç etmek "Çok değer vermek, ilgi göstermek.", Başta taşımak "Çok saygı göstermek."; Saygı duymak (beslemek) "Birine, bir şeye karşı saygı hissetmek: 'Şakır şakır yağın yağmurlara benzeyen insanlara, düşmanım da olsalar saygı duyarım.' -N. Kemal."; Saygı göstermek "Saymak, değer vermek: 'Kendilerine büyük saygı gösterdim ve imdatlarına muhtaç olduğumu belirttim.' -N. F. Kısakürek."; Sıra saygı gözetmek "Karşılıklı saygı göstermek." (birinin veya bir şeyin) yüzü suyu hürmetine "birinin veya bir şeyin hatırına veya varlığına değer verildiği için" anlamında kullanılan bir söz: 'Ben şu iki kolumun yüzü suyu hürmetine yaşıyorum, yaşıyorsam.' -Z. Selimoğlu."; Baş eğmek, "Saygı göstermek için baş eğerek selamlamak: "Ulema, şeyhler, yerden selam verdiler, baş eğip el öptüler." - Ruşen Eşref Ünaydın, 2. Direnmekten vazgeçip buyruk altına girmek, inkıyat etmek: "Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor / Asrın baş eğdi sandığı at şaha kalkıyor" - Faruk Nafiz Çamlıbel"; Adını ağzına abdestle almak "Bir kişiyi anarken çok saygılı davranmak.", Bir elini bırakıp ötekini öpmek "Aşırı saygı göstermek.", Büyüklerin ellerinden, küçüklerin gözlerinden öpmek " Saygı ve sevgi göstermek.", Dizini kısmak "Bir kimsenin başka bir kimseye saygısını ifade etmesi.", Omuzda taşımak "Çok saygı göstermek, yüceltmek, övmek.", Öpüp başa koymak "Bir şeyi memnurlukla karşılamak, saygı duymak, saygıyla karşılamak."; Saygı beslemek/duymak/görmek/göstermek "Saymak, değer vermek.", Saygı görmek/göstermek "Sayışmak, değer verilmek.", Yüz sürmek/eşiğine yüz sürmek "Büyük sevgi, saygı gösterilen birinin katına çıkarken eşiğine, ayağına doğru yüzünü yere sürercesine eğilmek.", Yüzü suyu hürmetine "Birinin veya bir şeyin hatırına veya varlığına değer verildiği için" anlamında

kullanılan bir söz: 'Ben şu iki kolumun yüzü suyu hürmetine yaşıyorum, yaşıyorsam.'
-Z. Selimoğlu."

3.10. Selamlama- Selamlaşma

İnsan ilişkilerinde selamlama veya selamlaşma, iletişimin başlamasını, devam etmesini ve güçlenmesini sağlayan bir ritüeldir. Toplumlara göre selamlama şekilleri ve ifade biçimleri farklılık gösterse de işlevi genellikle ortaktır. Türk toplumunda da selamlaşmak insanların birbirlerine karşı duyduğu saygıyı-muhabbeti dile getirmesi açısından önemli bir işleve sahiptir. Türk kültüründe kullanılan "Selam demek, başın öne doğru eğilmesiyle saygı gösterisinde bulunmak, başı hafifçe öne doğru eğmek, (bedeni kullanarak) reverans yapmak, el sallamak, el sıkışmak, büyükler önünde bir dizini yere koyup bir dizini kaldırıp elini başına götürmek sağ eli göğüs üzerine götürmek, sarılmak, el sıkışarak veya omuzları birleştirerek sarılmak, gülümsemek, göz kırpmak, el öpmek, eşik öpmek, etek öpmek ve yer öpmek"(Kalkan 2012; Alan 2021: 273) selamlaşma yöntemleri olarak sıralanabilir.

Türk toplumunda birine selam vermemek veya verilen selamı almamak, tokalaşmamak nezaketsiz bir davranış olarak kabul edilmekte ve ilişkilerin bitmesine ya da zarar görmesine yol açmaktadır. Bu deyimler Türk toplumunun selamlamayı/selamlaşmayı iletişimde belirleyici bir unsur olarak gördüğü tanıklanmaktadır.

El sıkıkmak "Selamlaşmak için birinin elini tutmak."; selam söylemek "1) Selamını birine götürmesini söylemek; 2) birinin gönderdiği selamı başkasına iletmek"; Baş kesmek "Selam vermek için baş eğmek: "Gülerken de göğsünün sağ köşesine baş kesmeyi unutmaz." - Salâh Birsal", selam vermek "1) Selamlamak: 'Kapıdan içeri giren adam, topuklarını birbirine vurarak askerce bir selam veriyor.' -E. M. Karakurt. 2) din b. başını sağ ve sol omuzlarına çevirerek namazı bitirmek."

4. TÜRKÇE DEYİMLERDE DİNLEYİCİNİN OLUMLU YÜZÜNÜ TEHDİT EDEN İFADELER

Yüz kavramı Brown ve Levinson tarafından "olumlu" ve "olumsuz" olarak ikiye ayrılmış ve olumlu yüz muhatabına isteklerinin önemli ve arzu edilir olduğunu hissettiren stratejiler olarak kategorize edilirken, bir eylem için özür dilemeyi veya muhataba yönelik herhangi bir dayatma, yumuşatma veya hafifletmeyi amaçlayanlar ise olumsuz stratejiler olarak etiketlenmiştir (Lo Castro 2003: 137). Nezaketin toplumsal yönüne vurgu yapan Brown ve Levinson'a göre "Bireysel veya toplumsal imaj ya da saygınlık olarak da nitelendirilebilecek olan yüzün korunması için iletişimin katılımcıların iş birliği içerisinde olması ve karşılıklı ama en çok da dinleyicinin yüzünü zedelemeyen gerçekleşmesi gerekmektedir." (akt. Hirik 2023: 605). Brown ve Levinson, söylem düzeyinde ve sözel olmayan davranışlar olarak

karşımıza çıkan yüzü tehdit eden eylemleri, dinleyicinin olumsuz ve olumlu yüzünü tehdit eden eylemler; konuşurun olumsuz ve olumlu yüzünü tehdit eden eylemler olmak üzere dört ayrı başlık altında ele alınabileceğini belirtmektedir. Onaylamama, eleştirme, küçümseme veya alay etme ifadeleri, şikâyetler ve azarlamalar, suçlamalar, hakaretler, beğenmeme, hor görme, azarlama, çelişkiler veya anlaşmazlıklar, zorluklar, şiddetli duygular (korkmak, utanmak gibi), saygısız, bağlama uygun olmayan haller, dinleyici hakkında kötü haber vermek veya konuşucu hakkında iyi haber vermek (övünmek), siyaset, ırk, din, kadın özgürlüğü gibi tehlikeli derecede duygusal veya bölücü konuların gündeme getirilmesi, bir etkinlikte açıkça işbirliği yapmama dinleyicinin konuşmasını rahatsız edici bir şekilde bölmek, sözünü kesmek veya dikkatini vermediğini göstermek, ilk karşılaşmalarda hitap ifadelerinin kullanımı gibi eylemler, dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden eylemler olarak görülmektedir. Bu eylemlerde genel olarak dinleyicinin isteğinin onaylanmaması durumu bulunmakta ve konuşur, dinleyicinin davranışlarını beğenmemekte, istememekte ve umursamamaktadır (1987: 66, 67).

Kültürlerin dilsel davranışlarıyla ilişkilendirilen kibarlık ve yüz tehdit edici ifadeleri, deyimlerde de kendini göstermektedir. Kaba dil ifadeleri/yüz tehdit edici ifadeler genellikle nezaket kavramının zıddı olarak değerlendirilmiş ve incelenmiştir. Fraser (1990: 3)'te, sosyal normlara uyan davranışları nezaket, bunlarla uyumsuzluk sergileyenlerin ise kabalık olarak tanımlanmaktadır. Bu anlayışa göre nezaket yahut kabalık bir kültürde kabul edilen bazı kuralların uygulanması ya da ihlaline bağlı olarak ortaya çıkar. "Herhangi bir nezaketsizliğin, düşüncesiz olmayı da içerdiği söylenebilir. İlişkisel bir yaklaşım içerisinde nezaketsizlik, nezaketle uyumlu olabilecek olumlu bir değerlendirmenin aksine olumsuz bir değerlendirmeyle ilişkilendirilebilir." (Culpeper 2011: 28). Işık, nezaket kavramının ortaya çıkışını kaba dil ifadelerine bağlamakta ve bu ifadeleri şu şekilde açıklamaktadır:

"O hâlde kabalık ifadeleri, nezaket ifadelerinin imajı arttırıcı etkisinin aksine imajı tehdit eden, ona zarar veren söyleme karşılık gelmektedir. Şüphe etmek, beğenmemek ve onaylamamak, şarta bağlı ödül veya ceza ile yönlendirmek, olumsuz niteleyiciye maruz bırakmak, eleştirmek, hesap sormak, şikâyet, bir isteği herhangi bir nezaket stratejisine başvurmadan reddetmek, kalp kırmak, alay, yok saymak, aşağılamak, sövmek, lanet etmek... Kişinin olumlu bir özelliğine veya kişiliğine güvenmeme, ondan emin olmama, şüphe etme davranışı kişinin yeteneksiz veya güvenilmez oluşuyla ithamı anlamına gelmektedir." (2022: 201).

Dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden ifadeler, hitap edilen kişiye karşı geliştirilen olumsuz duygulara dayanmaktadır. Bu başlık içerisinde değerlendirilen deyimler, kişinin sergilemiş olduğu olumsuz davranışları engellemek, ifade etmek ve kişinin bu davranışları yapmaması yönünde uyarı niteliğindedir. Çalışmada, dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden ifadeleri gösteren göstergelerden hareket edilmiş, bu deyimlerin söylem içerisindeki kullanımları dikkate alınmamıştır. Buna

göre bir kişiyi inciten, kıran, saygınlığını yok eden birçok tutum ve davranışı belirten veya buna maruz kalan kişileri işaretleyen deyimler incelenmiştir. Türk toplumunda kişinin toplum içerisinde veya küçük sosyal gruplar arasında bir statü sahibi olması ve bunu koruması önemlidir. Aşağıda sıralanan deyimlerde bu statü kayıpları ve bireyin bu kayıplar sonucunda toplum nezdindeki durumu tanıklanmaktadır.

Güveni sarsılmak "Güveni kalmamak."; Güvensizlik duymak "Güvenmemek: 'Dikkatle dinlemiyordu bu haberleri. Aksine gittikçe artan bir güvensizlik duyuyordu söylenen sözlerle.' -N. Cumalı."; (Birine) hor bakmak "Değersiz saymak, değer vermemek."; (Birini, bir şeyi) hor görmek "Bir kimseye değersiz gözle bakmak: 'Çenelileri hor görmemeliyiz, gereğinde söze atılmak, konuşmak hatta epeyce konuşmak suspus oturmaktan yeğdir.' -N. Uygur."; (Birini) hor tutmak "Birine karşı küçümseyici, incitici davranışlarda bulunmak."; Hor davranmak "Kıymetini bilmemek."; Adam yerine koymak/adamdan saymak "Bir kimseye, değeri olmadığı halde değer vermek."; Altın adını bakır/pul etmek "Adını kirleten işler yaparak saygınlığını yitirmek."; Dişi tırnağa dökülmek "Saygınlığını ve yaptırım gücünü yitirmek."; Forsunu yitirmek/kaybetmek "Etkinliğini ve saygınlığını kaybetmek."; Kredisi düşmek "Güvenilirliği, saygınlığı yitmek."; İtibardan düşmek "Saygınlığını yitirmek."; Yerde kalmak "Saygı görmemek, yüzüne bakılmamak."; Yüzden/gözden düşmek "Bir kişi veya şey değerini yitirmek, rağbet görmemek."; Yüz göz olmak "Birbirine karşı dikkatli, saygılı olma durumu kalmamış olmak, laubalileşmiş olmak, senlibenli, olmak.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkçe deyimlerde saygı ve nezaketle ilgili söz varlığı incelenmiştir. İncelenen söz varlığı kültürel açıdan da değerlendirilmiştir. Saygı ve nezaketle ilgili deyimler anlam ve kavram alanlarına göre tematik biçimde tasnif edilmiştir. Tematik olarak ele alınan deyimler, "istek-talep-rica", "iyi niyet- tutum", "misafir ağırlama- uğurlama-ziyaret", "buyruk-emir-ferman", "övgü-medih-takdir", "itibar-saygınlık-onur", "itaat-secde", "bağışlama-bağışlanma", "saygı", "selamlama- selamlaşma" olmak üzere 10 farklı konu başlığına göre tasnif edilmiş ve bu konu başlıklarında 94 nezaket ifadesi tanıklanmıştır. Bu başlıklarda belirlenen nezaket ifadelerinin sayısı ise şu şekildedir: isteme: emir, istek, rica, yalvarma" (6), iyi niyet-tutum (14), misafir ağırlama- uğurlama-ziyaret (7), buyruk-emir-ferman (7), övgü-medih-takdir (6), itibar-saygınlık-onur (6), itaat- secde (17), bağışlama-bağışlanma (4), saygı (23), selamlama-selamlaşma (4). Tematik başlıklara göre saygı ve nezaket ifadelerinin sayısı incelendiğinde en fazla ifade içeren başlığın saygı (23), en az ifade içeren başlığın ise selamlama-selamlaşma ile bağışlama-bağışlanma (4) olduğu görülmüştür. Türk toplumunda saygı, sevgi, yardımlaşma, hoşgörü, onur, duyarlılık gibi insani değerlere bağlı olarak deyimlerde tanıklanan nezaket ifadelerinin yanında, nezaketin zıddı olan ve nezaketi belirlemeye yardımcı olan dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden ifadeler

de belirlenmiştir. Bu ifadeler tek bir başlık altında ele alınıp incelenmiştir. Dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden ifadelerin sayısı ise 15'dir.

Saygı ve nezaket ifadelerinin dile aktarılabilmesi için bu davranış ve tutumların bireyler tarafından bir değer olarak benimsenmesi gerekmektedir. Nezaket ifadeleri, bireyin düşünerek veya tasarlayarak ürettiği ifadeler değil de toplumda alışkanlıklar sonucunda oluşan kolektif ürünlerdir. Birey, bu alışkanlıkları yerine getirirken istemsizce bu ifadeleri kullanır. Örneğin, el sıkma, selam vermek, hal hatır sormak gibi deyimlerin her zaman istendik bir şekilde gerçekleşen eylemleri ifade ettiği söylenemez. Bireyin bu ifadeleri istemsizce kullanması da toplumun sahip olduğu ahlak ve görgü kuralları ile örf ve âdetlerin yaptırım gücünden kaynaklanmaktadır. Nezaket ve saygı bildiren deyimler, Türk toplumunun sosyal ve kültürel değerlerini yansıtmaya açısından önemlidir. Deyimlerde, insan/insanların duygularının hesaba katıldığı yani bireylerde ve toplumda empati duygusunun oluşturulmaya çalışıldığı göze çarpmaktadır.

Nezaket başlığı altında sınıflandırılan "Özür dilemeler, teşekkürler, iltifatlar, ilânlar, davetler, kabuller, (dolaylı) talepler, takdimler, sorulara cevaplar, anlaşma; yine bunun tam tersi hoşnutsuzluk, saldırganlık vb." (Yaylagül 2005: 152) durumları deyimlerde de dolaylı olarak kendini göstermektedir. Türkçe deyimlerde özellikle talep, takdim, iltifat gibi durumları yansıtan deyimlerin sayısı oldukça fazladır. Deyimlere yansıyan nezaket ifadelerinin genelinde kolektif bir düşünce ve yaşam tarzına bağlı olarak uyulması gereken kurallar üzerinde durulurken; kaba dil ifadelerinde bu durumun yanında bireyin toplum nezdindeki onuru, gururu, itibarı, güvenilirliği gibi değerler üzerinden olumsuz ifadelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Kaba dil ifadeleri, deyimlerde Türkçenin yapısından da kaynaklandığı üzere metaforik bir anlam kazanmıştır. "Yukarıda olan iyidir; aşağıda olan kötüdür" yön metaforu kredisi düşmek, itibardan düşmek, yüzden/gözden düşmek deyimlerine kaynaklık etmiştir. Burada düşmek eylemi yön olarak "yukarıdan aşağıya inmek" anlamını ifade etmekte ve deyim içerisinde bireyin uğradığı statü kayıplarını belirtmektedir. Dinleyicinin olumlu yüzünü tehdit eden ve aşağılama, hor görme, üstünlük kurma gibi amaçlar taşıyan adam yerine koymamak, hor görmek, yerde kalmak gibi deyimler ise kaba dil kullanımına örnektir.

Bu çalışma, kalıplaşmış dil birimlerinden biri olan deyimlerde var olan nezaket ifadelerinin tespiti, Türk toplumunun kültürel kodlarının anlaşılması, iletişimde sosyal tabakalar arasındaki üslup farklılıklarının dilsel malzemeler üzerinden ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Deyimler aracılığıyla Türk toplumunun sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler edinilmiştir. Türk toplumunun deyimlerine yansıyan nezaket ifadelerinin seçiminde, makam, saygı, sevgi, güç gibi faktörlerin etkili olduğu belirlenmiştir. Bireylerin birbirlerini kırmamak, gönüllerini hoş etmek/tutmak için takındıkları davranış ve tutumlarda –ki buna nezaket kuralları da denilebilir- özellikle bir gereklilik/zorunluluk durumunun olduğu göze çarpmaktadır.

Örneğin, misafirperverlikle ilgili deyimlerde kullanılan nezaket ifadelerinde, istenilen eylemin gerçekleşmemesi durumunda, bireyin toplumsal bir baskıya ya da geleneklerden kaynaklanan bir yaptırım gücüne maruz kalacağı görülmektedir. Nezaket ifadelerinin seçiminde etkili olan makam ve güç faktörlerinin özellikle saygı-itaat-secde başlıkları altında sıralanan deyimlerde etkili olduğu söylenebilir. Makam ve güç faktörünün belirleyici unsuru bir aile büyüğü, bir dinî lider veya toplum içerisindeki bir kanaat önderi olarak karşımıza çıkabilmektedir. Deyimlerden hareketle Türk toplumunun dinî, ailevi, ferdi, resmî ve toplumsal ilişkilerinde, bireylerin toplum içindeki konumlarına uygun nezaket ifadelerini kullandıkları söylenebilir. İsteyerek nezaket ifadelerini kullanan bireylerin yanında bazı bireylerin istemsizce/zorunlu olarak bu ifadeleri kullanmaları ise toplumun örf, adet ve görgü kuralları gibi toplumsal barışı sağlayan töresinin yaptırım gücü olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- AĞCA, F. (2020). "Eski Uygurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları". *Semih Tezcan Kitabı* (ed. Emine Yılmaz, Nuran Tezcan, Nurettin Demir). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 107-126.
- AKAR, Y. (1991). "Türkçe Deyimler ve Sorunları". *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1991: 1-13.
- AKSOY, Ö.A.(1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- ALAN, S. (2021). *Doğu Sahası Tarihî Türk Yazı Dillerinde Nezaket ve Saygı Bildiren Söz Varlığı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARMAGAN, S. (2022). "Deyim ve Atasözlerinde Saygı", *Saygı Kitabı* (ed. Münevver Tekcan, Sümeyra Alan). Konya: Çizgi Kitabevi, 161-175.
- BROWN, P., LEVINSON, S. C. (1987). *Politeness, Some Universals in Language Usage*. New York: Cambridge University Press.
- CHOMSKY, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Massachusetts: MIT.
- CULPEPER, J. (2016). "Impoliteness Strategies, Interdisciplinary Studies in Pragmatics, Culture and Society". *Perspectives in Pragmatics, Philosophy and Psychology*, Springer, 421-445.
- DÜŞÜNCELİ KELEŞ, E. (2023). *An evaluation of the pragmatic competence of pre-service English language teachers: Politeness strategies used in making requests in the academic context*. (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- ERCAN, G., CAN, Ö. (2015). "Deyimlerin Edimbilimsel Olarak Ulamlaştırılmasına İlişkin Bir Öneri: Türkçede 'Erkek'e Gönderimde Bulunan Deyimler Örneği". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 26 (1): 63-83.
- FRASER, B. (1990). "Perspectives on Politeness". *Journal of Pragmatics*, 14 (2): 219-236.
- GOFFMAN, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Doubleday.
- GRICE, H. P. (1975). "Logic and Conversation". *Syntax and Semantics 3: Speech Arts*. 41-58.
- HİRİK, S. (2022). "Soru Tümceleri Üzerinden Nezaket Stratejisi Kurma". *Karadeniz Araştırmaları*, 19 (76) , 1143-1178.
- HİRİK, S. (2023). "Türkçede Nezaket ve Yüz Tehdit Eden Eylemler". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7 (1): 601-627.

- IŞIK, U. (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İMAMOVA, H. (2016). "Türkçe ve Özbekçede Nezaket Anlatan Paralinguistik (Dil Ötesi) Olayların Mukayeseli Çözümlemesi". *Turkish Studies (Elektronik)*, 11(10): 333-342.
- KARASU, K. (2014). *Türkçe ve Arapça Nezaket İfadeleri: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- LAKOFF, R. (1973). "Language and Woman's Place". *Language in Society*. II/1: 45-80.
- LAKOFF, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper and Row.
- LEECH, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- LO CASTRO, V. (2003). *An Introduction to Pragmatics: Social Action for Language Teachers*. The University of Michigan Press.
- MEYERHOFF, M. (2006). *Introducing Sociolinguistics*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- ONURSAL AYIRIR, İ. (2020). "Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözcükler: Nezaket Kuramı Açısından Edimbilimsel Bir Değerlendirme". *Millî Folklor*, (16): 86-98.
- ÖNER, Ö. (2019). *Türkiye Türkçesi Tiyatro Metinlerinde Nezaket Dili*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, A. (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- REITER, R. M. (2000). *Linguistic Politeness in Britain and Uruguay: A Contrastive Study of Requests and Apologies*. Philadelphia: John Benjamins.
- SERAJ, A. (2018). *Toplumsal Cinsiyetin Nezaket Stratejilerindeki Görünümü: Farsça ve Türkçe Konuşucuları Üzerinde Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SUBAŞI UZUN, L. (1991). "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, 29-39.
- TEKMEN, A. N. (2004). "Türkçe ve Japoncada Saygı Dili Kavramı Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. 20-26 Eylül. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2827-2836.
- TRÖNDLE, A. (2007). *Alman Ve Türk Ticari Yazışmalarının Kültürlerarası Farklılığı ve Nezaket Açısından İncelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual
- VARIŞOĞLU, B. ve VARIŞOĞLU, M.C. (2018). "Pozitif Dil Kullanımı Bağlamında 'Bağışlama Dili', *I. Uluslararası Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmalar Sempozyumu Bildirileri*. 13-15 Eylül 2018. Mersin Üniversitesi, 651-656.
- YAYLAGÜL ÜSTÜNEL, Ö. (2020). *Edim Bilimi Bakış Açısıyla Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAYLAGÜL, Ö. (2005). "Eski Türkçede Nezaket İfadeleri". *Millî Folklor*, 68: 151- 165.
- YEGİN, A. (2019). "Mental Fiil Kavramı ve Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1): 51-74.
- YÜCEOL ÖZENEN, M. (2001). "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz". *Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi)*, II, 600: 869-879.

İnternet Kaynakları

<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 19.07.2023].